

SOBRE A SORPRENDENTE E EXCELENTE POESÍA INÉDITA DE VALENTÍN PAZ-ANDRADE

Xesús Alonso Montero

Miñas donas e meus señores:

Quizais dentro de varios meses os estudosos da polifacética personalidade intelectual de Valentín Paz-Andrade estarán en condicións de precisaren a magnitude e a importancia da súa biografía e da súa bibliografía cando examinen coa debida atención os libros e traballos que o seu nome suscitou. Haberá que debruzarse con especial interese sobre as páxinas reeditadas de tema socioeconómico, político e cultural para sabermos con exactitude en qué medida foron un acerto no seu día e en qué medida valen ou poden valer para hoxe. Eu ignoro, polo momento, se alguén exhumou traballos inéditos de Valentín sobre cuestións culturais, políticas ou socioeconómicas, tres eidos no que o seu labor xa era moi valioso antes de 1936, ano clave, tamén, na biografía do noso homenaxeado. Teño a impresión de que por moitas que sexan as páxinas inéditas sobre esas cuestións, pouco van engadir ó dito nos traballos éditos, algúns reeditados nestas datas.

Xa aquí, debo recoñecer que o Valentín Paz-Andrade que me convoca hoxe ante vostedes é outro, outro moi distinto: é o Paz-Andrade poeta. Hai un mes, reelín, case por imperativo do Día das Letras, os tres libros publicados por Paz-Andrade cando xa estaba moi lonxe de ser un poeta mozo: *Pranto matricial*, ós 57 anos, en 1955; *Sementeira do vento*, ós 70 anos, en 1968; e *Cen chaves de sombra*, ós 81 anos, en 1979.

É certo que nos dous últimos libros figuran poemas escritos na Guerra Civil, pero a maior parte dos textos son os dun poeta ó que as musas visitaron moi serodiamente. Poeta serodio ou non, na miña relectura de hai un mes cheguei á conclusión de que a crítica foi no seu día, coa poesía de Paz-Andrade, parca, cando non cativa; en canto ós antólogos, non fomos máis xenerosos, pois está ausente dunha boa parte das escolmas. No futuro teremos que rectificar non pouco, sobre todo á vista dos tres libros de poesía que Paz-Andrade escribiu en 1937, un ano moi especial na súa biografía e na aqueloutrada biografía do seu país. Estes son os títulos: *A serra (Cantos do desterro branco)*, *Sangue na neve (Etopeia da serra)* e *Cantos da aguia e do lobo*.

Estes tres poemarios (e algúns textos soltos), que permaneceron inéditos durante 75 anos, foron exhumados hai catro ou cinco días. Publicounos Xerais en

coidada e traballada edición do profesor Gregorio Ferreiro Fente, autor do esclarecedor limiar e dalgunhas imprescindibles anotacións lingüísticas. Confeso, miñas donas e meus señores, que coa lectura destes tres feixiños de páxinas inéditas, descubrí un poeta, de notable entidade, un poeta que achegaba, á poesía galega, rexistros, modos, temas e acentos que converten ó autor nun poeta galego de considerable valía. Pódese afirmar que algúns dos textos de 1937 son superiores ós do poeta serodio que, sen valoralo axeitadamente, xa coñeciamos.

Quén era Valentín Paz-Andrade o 17 de xullo de 1936, xusto 24 horas antes de que Marte mobilizase as súas primeiras armas no mapa da infortunada Iberia? Paz-Andrade, á beira dos corenta anos, era un avogado de prestixio, un cidadán versado en Economía (nomeadamente a da pesca), un articulista intelixente e de excelente prosa e un intelectual moi pragmático que creara un instrumento de formación cívica, o xornal *Galicia*, que fora moi eficaz entre 1922 e 1926. Ninguén sospeitaba que Valentín Paz-Andrade levaba, na arca do seu espírito, a semente da poesía. Nin el mesmo, pese a educarse en Pontevedra á beira dun delicado poeta, Juan Bautista Andrade, seu tío.

Situémonos xa no balbordo vigués dos primeiros días da Guerra Civil, tan desacougantes para Paz-Andrade, que non tardará en ser desterrado a Verín, onde residirá, á forza, de mediados de setembro de 1936 ós primeiros días de 1937. Nesas datas inicia un segundo desterro, nesta ocasión para un territorio físico e humano máis castigado polas inclemencias da natureza e da historia: á aldea de Requeixo, do remoto concello de Chandrexa de Queixa, na inhóspita serra de Queixa, lugar que, por “lapsus”, non mencionou Dante na primeira parte da súa inmortal triloxía. Así o decretaron as novas autoridades políticas, unhas autoridades sen “auctoritas” pero con “potestas”. Supoño que a Paz-Andrade, non leigo en xeografía, foille difícil saber a cál dos 35 Requeixos que hai en Galicia ía destinado. Quizais pensou en Requeixo, moi próximo á vila de Chantada, onde nacera, no XIII, Xoán de Requeixo, autor de cinco fermosas cantigas de amigo. Era outro Requeixo, situado na parte máis estúrdiga da serra máis rispita do país.

E alí, naquel xaneiro de 1937 atravesado polas neves, chega, procedente da cidade, non sen a súa máquina de escribir, Valentín Paz-Andrade, sempre coa conciencia de que cousas peores lle poden acontecer naquel tempo no que el padece a historia que outros decretan.

En Requeixo e na sufrida contorna descubre unha Galicia que, practicamente, non estaba nos libros nin nas crónicas e da que teñen moi exigua e incompleta noticia os curiosos da Orografía galega. El vai ser, nas dificultades daquel existir, un observador sagaz daquela xeografía, daquel modo de vida, daquela economía de subsistencia (cando non de miseria) e da súa antropoloxía cultural.

Todo facía supoñer que as observacións feitas “in situ” por un home de mentalidade científica, interesado a fondo pola Socioeconomía, converteríaa nun

tratado sobre a insólita Serra de Queixa ou, cando menos, nun ensaio erudito. Non foi así. Paz-Andrade converte as observacións suscitadas por aquel lacerante universo xeográfico e humano en poemas, outra maneira, miñas donas e meus señores, de achegármonos á realidade e ó latexo das cousas, sobre todo cando estas baten no noso espírito de xeito especial. Fale aquí, donas e señores, o propio escritor:

Canto á vida do espírito, experimentei unha chamada que non sentira de-
nantes. Eu, que me formara ao lado dun poeta, non fora tentado aínda polas
musas. Foi na soidade albacente onde sentín a necesidade de me expresar en
verso. Sospeito que foi unha evasión provocada polo trauma moral¹.

En efecto, a poesía, nunca ben definida, funciona en ocasións como terapia ou como refuxio ante as inclemencias da historia. Alguén dixo, non sen razón, que a poesía é unha defensa ante as ofensas da vida.

Deste xeito, Valentín Paz-Andrade convértese no poeta daquela terra, daquela serra, como Novoneyra, “mutatis mutandis”, anos despois, foi o poeta das terras do Caurel. Pero Paz-Andrade foino dun xeito máis completo e preciso se nos atemos ó modo socioeconómico da vida, a todos os accidentes xeográficos e á cultura material e espiritual das súas xentes. Abonda con botar unha vista de ollos a unha boa parte dos títulos dos poemas: “Paisaxe”, “Agonía branca”, “A sementeira”, “A fouce”, “A malla”, “O arado”, “A seitura”, “O carro”, “O fiadeiro”, “A aguiá”, “O lobo”, “Coral dos hibernantes”, “O crego”, “As vellas”, “O galocheiro”, “Nais solteiras”, “O cabalo”, “A facenda”, “O pastor”, “O cantar do arrieiro”, “Noite de lobos”, “A niñada”...

En principio, é a insólita realidade a que describe nos seus versos, que ben poderían ilustrar os estudos, moi posteriores, de xeógrafos tan modernos como Abel Bohuier (1979) e Augusto Pérez Alberti (1981). Agora ben, aínda que o noso bardo non escribe cun formulario de poesía social previo, aparecen, aquí e alí, forzosamente, versos non alleos á denuncia, versos incapaces de seren neutrais ou insensibles ante certas miserias ou iniquidades. Por iso o poeta fala daquela “espartana xente”, “dos parias invernantes” ou que “as casas da serra son tobos da xente” onde “Bestas e familias [están] baixo os mesmos teitos”. Son xentes que viven “Vida montañesa, vida sempre avara / de abrigo, de pan, de luz e cantiga”. É o “Montañés nativo, da serra cativo... [que] Pasa dobre inferno: a serra e o inverno”. En “Coral dos hibernantes” a musa de Paz-Andrade contense menos

1 V. o libro de entrevistas de Tucho Calvo *Valentín Paz Andrade, a memoria do século XX*. A Coruña: Biblos, 2011, 153.

e declara: “Escravos do pan / da neve, da terra / do lóstrego e mais do corisco; / da vida de can [...] / Espectros do monte, / [...] / hoxe coma onte / do mundo deixados / nacendo, morrendo nun tobo”.

Tamén hai unha “invocación”, ó Sol, que aparece nos versos do desterrado non como realidade cantada senón como realidade interpelada polo poeta desde a angustia:

“Libéranos, ouh Sol, da aceda servidume
desta vida de frío, e de fame e de fume
isolados do mundo, colgados dunha cume”.

Sinalemos, canto antes, que o noso poeta, un cidadán desterrado e despojado de dereitos, non compón poemas explicitamente políticos. Se o fixo algunha vez, naquela perigosa situación, tales textos, que se saiba, non existen. Agora ben, Paz-Andrade, o poeta forzado a vivir naquelas dantescas paisaxes, non pode evitar, aquí e alí, que a súa musa de perseguido consigne laconicamente algúns datos existenciais, se ben moi poucos. Nun espléndido poema, “O meu can”, batemos con estes catro versos:

“O meu desterro contigo,
meu compañeiro, meu can,
o meu desterro contigo,
achou amor na soedá”

Temas á parte, estes tres libros conteñen trazos e aspectos que enriquecen considerablemente o discurso de Paz-Andrade. Existen magníficos sonetos como “A sementeira” e “A facenda”, soneto este tan dialéctico que sería grato ós lectores da escola de Federico Engels; hai romances moi interesantes, algúns con maneiras lorquianas como “Noite de sangue na aldea” onde atopamos, ademais de tricornios e cabalos, versos, “in modo lorquiano” como “A tarde de luz incerta / tolleuse de medos pálidos” ou “As culatas polas portas / arrincan tumbales laios”. Téñase en conta que Valentín Paz-Andrade, nado en 1898, o mesmo ano de Federico, foi un lector engaiolado, como tantos da súa xeración, do *Romancero gitano*. Sabemos que o mozo Paz-Andrade viviu a Pontevedra literaria de Lois Amado Carballo, o hilozoista, e hilozoistas son algúns versos dun dos romances: “O sol morre no fouciño / feito da lúa cun corno”.

Outros trazos habería que salientar nestes tres sorprendentes e espléndidos poemarios, entre eles os textos ateigados de nomes de lugares, esa poesía toponímica que sería do agrado de Miguel de Unamuno e de Otero Pedrayo. Non escasean, nalgúns poemas, as voces e os xiros que o poeta aprendeu farturentamente

naquela terra e naquel desterro, léxico que terá que examinar, para o seu inxente corpus, o profesor Antón Santamarina. Sorprende, non obstante, que non haxa poesía amorosa agás “Romance da miña moza”, publicado, refeito, tempo despois, co título “A moza que ía ser miña...”. A moza, Pilar Rodríguez Prada, que xa en 1939 sería a súa muller, foi, sen dúbida, a musa e a destinataria deses poemas.

Ninguén, que se saiba, escribiu, no período da Guerra Civil, tantos poemas en lingua galega. Refírome á Galicia metropolitana, non á da diáspora. Sabido é que aquí, na Galicia da Terra, non na transterrada, as voces que non foron segadas, como a de Roberto Blanco Torres, foron abafadas como a de Manuel Luís Acuña ou aloumiñadas polo poder para que invocasen outras musas, como a de Álvaro Cunqueiro. Referíndose ó mapa poético de toda España, o gran poeta León Felipe, no seu exilio mexicano de 1939, escribía:

Franco:
 tuya es la hacienda,
 la casa,
 el caballo
 y la pistola.
 Mía es la voz antigua de la tierra.
 Tú te quedas con todo
 y me dejas desnudo y errante por el mundo.
 Mas yo te dejo mudo ... ¡Mudo!
 ¿Y cómo vas a recoger el trigo
 y a alimentar el fuego
 si yo me llevo la canción?²

Pois ben, sen forzar moito os versos do gran León Felipe (Felipe Camino Galicia), no caso das Letras Galegas houbo unha voz, inédita durante quince lustros, que, sen casa, con escasa facenda e sen pistola, exercitou, con determinación e grandeza, a canción, unha canción vencellada ás raíces, ó humus vital das xentes que padecen a historia e formulada nunha lingua que vivía naquel momento algunhas das súas máis dolorosas horas. Esa canción, hoxe exhumada e editada co debido primor, son os tres poemarios de Valentín Paz-Andrade, honra, xa, da poesía galega do século XX.

2 *Español del éxodo y el llanto: doctrina, elegías y canciones*. México: La Casa de España en México, 1939. Ós versos citados precédeos un breve texto en prosa que comeza: “... De Franco han sido y siguen siendo los arzobispos, pero no los poetas”.